

*e-ISSN: 2636-8730

*Makalenin Türü: Araştırma Makalesi / Research Article

*Geliş Tarihi / First Received: 28.11.2025

*Kabul Tarihi / Accepted: 29.12.2025

*Atıf Bilgisi: Kaman, S. (2025). "Cumhuriyet Dönemi'nin İlk Satranç Kitabı: *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*". Hars Akademi, 8(2), 156-166.

*Citation: Kaman, S. (2025). "The First Chess Book of the Republican Era: *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi* (The Practical and Theoretical Chess Guide)". Hars Akademi, 8 (2), 156-166.

*DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18069982>.

CUMHURİYET DÖNEMİ'NİN İLK SATRANÇ KİTABI:

*AMELÎ VE NAZARÎ ŞATRANC REHBERİ**

Sevda KAMAN*

Öz

Hüseyin Emrullah Barkan'ın (1877-1952) Dâhiliye Vekâleti Hukuk Müşaviri iken kaleme aldığı Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi, satranç öğretiminin kuramsal (nazarî) ve uygulamalı (amelî) boyutlarıyla ele alındığı 128 sayfalık bir satranç kitabıdır. Cumhuriyet Dönemi'nin ilk satranç kitabı olma özelliğini taşıyan eser, 1927'de Evkaf-ı İslamiye Matbaasında Arap harfleriyle basılmıştır. Hüseyin Emrullah Barkan'ın bu eserini yazma amacı eserin isminden de anlaşıldığı üzere satrancı tüm yönleriyle öğretmek ve satranca olan ilgiyi artırmaktır. Yazar, 20. yüzyılın başlarında satrancın dünyadaki konumunu ve medeni ülkelerde satranca verilen değeri vurgulayarak Türkiye'de satrancın kurumsallaşmasının, bu oyunun öğretildiği ve turnuvaların düzenlendiği mekânların kurulmasının önemine dikkati çekmiştir. Bu çalışmada, günümüz Türkçesine aktarılmamış Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi'nin içeriğinin ortaya konulması, eserin satranç eğitimi açısından taşıdığı önemin vurgulanması ve Türk satranç literatürüne katkı sunulması amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizinden yararlanılmıştır. Türkiye'deki modern satranç literatürünün başlangıç noktasını teşkil eden Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi, satrançtaki uluslararası gelişmeleri Türk okuyucusuna aktaran, satranç eğitimi teorik-pratik yönleriyle öğreten, eserdeki modern satranç terminolojisiyle zengin bir veri kaynağı olan özgün bir çalışmadır.

Anahtar Sözcükler: Cumhuriyet Dönemi, satranç tarihi, satranç terimleri, rehber.

THE FIRST CHESS BOOK OF THE REPUBLICAN ERA:

AMELÎ VE NAZARÎ ŞATRANC REHBERİ (THE PRACTICAL AND THEORETICAL CHESS GUIDE)

Abstract

Hüseyin Emrullah Barkan's (1877-1952), wrote *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi* (Practical and Theoretical Chess Guide), written while he was Legal Advisor to the Ministry of the Interior, is a 128-page chess book that addresses both the theoretical and practical dimensions of chess instruction. The work, which is the first chess book of the Republican Era, was printed in Arabic script in 1927 at the Evkaf-ı İslâmiye Printing House. As the title suggests, Hüseyin Emrullah Barkan's purpose in writing this work was to teach chess in all its aspects and to increase interest in the game. The author emphasized the position of chess in the world at the beginning of the 20th century and the value given to chess in civilized countries, drawing attention to the importance of institutionalizing chess in Turkey and establishing venues where the game is taught and tournaments are held. This study aims to examine and present the content of *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*, which has not previously been translated into modern Turkish, to highlight the significance of the work in the context of chess education, and to contribute to the body of Turkish chess literature. The study utilizes document analysis, one of the qualitative research methods. *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi* (Practical and Theoretical Chess Guide), which marks the starting point of modern chess literature in Turkey, is an original work that conveys international developments in chess to Turkish readers, teaches chess education in its theoretical and practical aspects, and is a rich source of data with the modern chess terminology used in the work.

Keywords: Republican era, chess history, chess terms, guide.

* Bu çalışmanın bir kısmı Bartın'da düzenlenen 20. Uluslararası Eğitimde Araştırmalar Kongresi'nde 28.11.2025 tarihinde "Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi Üzerine" başlığıyla sözlü olarak sunulmuş, bildiri tam metin olarak yayımlanmamıştır. Burada yer alan metin, çalışmanın değişiklikler ve ilaveler ile genişletilmiş son biçimidir.

* Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bartın. skaman@bartin.edu.tr / ORCID: 0000-0001-8167-8961.

Giriş

Problem çözme becerisini ve stratejik düşünmeyi güçlendiren, bilişsel becerileri geliştiren bir oyun olan satranç, eğitimde etkin bir araç olarak kullanılır. Satranç, zihnin yapılandırma biçimini doğrudan etkilediği için oyun olduğu kadar öğrenme/öğretme pratiğidir. Dikkat, öngörü, otokontrol ve özgüven gibi duyguları pekiştirdiği için de satrancın öğrenmeye/öğretmeye yardımcı bir alan olduğunu da eklemek gerekir. Dünya tarihinde dokuzuncu yüzyıldan itibaren¹ satrancın temelden ileri seviyeye kadar olan pek çok konusunu öğretebilmek amacıyla satranç eğitimi konu alan kitaplar yazıldığı görülmektedir. Bu kitaplardan biri Cumhuriyet Dönemi'nin ilk satranç kitabı olarak kabul edilen Hüseyin Emrullah Barkan (1877-1952) tarafından yazılan *Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi* isimli eserdir. Hüseyin Emrullah'ın Dâhiliye Vekâleti Hukuk Müşaviri iken kaleme aldığı *Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi* isimli eseri 1927'de İstanbul Şehzadebaşı'nda Evkaf-ı İslamiye Matbaasında basılmıştır. 128 sayfalık eserde satrançla ilgili teknik bilgiler, oyun analizleri ve alıştırmalar, diyagramlardan (satranç konumlarının bir şekilde gösterilmesi) yararlanılarak açıklanmıştır.

Eser, İSTKA/2012/BIL/233 numaralı *Osmanlı Dönemi Nadir Eserlerin Kataloglanması, Dijital Ortama Aktarılması ve Elektronik Ortamda Kullanılması* isimli proje kapsamında dijitalleştirilmiştir. Esere İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın dijital koleksiyonundan ulaşılmıştır. Ancak bu kopyada eserin kapak sayfası eksiktir (URL 5). Kapak sayfasına (URL 4) adresinde sunulan bir başka dijital kopyadan ulaşılmıştır. Bu çalışmaya hazırlık aşamasında eserin tamamı Latinize edilmiş ve günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Eserin yazarının hayatı ve satrançla ilişkisi araştırılmış, ardından eserin yazılış amacı, içeriği ve kapsamı belirlenmiş, eserin satranç eğitimi açısından önemine değinilmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizinden yararlanılmıştır.

Eserin Yazarı

Hüseyin Emrullah (Barkan) (1877-1952), Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden Cumhuriyet'in ilk yıllarına uzanan yıllarda çok yönlü bir bürokrat ve siyasetçi kimliğiyle öne çıkan bir isimdir. İzmir Mekteb-i İdadi-yi Mülkiyesi mezunu olan yazar, Osmanlı idaresinde çeşitli görevlerde bulunmuş; 1914'te Teşkilât-ı Mahsusa adına grubun başkanı Selim Sami Bey'in önderliğinde Türkistan'daki toplulukların örgütlenmesi ve Turan idealinin yayılması için faaliyet yürütmüş, 1935-1946 yılları arasında TBMM'nin 5., 6. ve 7. dönemlerinde Malatya Milletvekili olarak görev yapmıştır (Adil Hikmet 2012: 601-605). Almanca, Fransızca, Arapça bilen; Rumca ve Farsçaya da aşina olan Hüseyin Emrullah Bey, 1934'teki Soyadı Kanunu'yla önce Barkın ardından Barkan soyadını almıştır (Adil Hikmet 2012: 601, 604).

Barkan, *Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi* isimli telif eseri dışında *Münteha Mansubeleri Şah ve Piyade* isimli eseri Türkçeye çevirerek de Türk satranç literatürüne katkıda bulunmuştur. Milli Kütüphanede YZ. A 1659 katalog numarasıyla sehven *Münteha Vaziyetleri Şah ve Piyade* ismiyle kaydedilen bu eserin kaynak dili ve tarihi hakkında kütüphane kataloğunda bir bilgi yer almamaktadır. Arap harfli rika yazı türüyle sarı saman kağıdına yazılan eser kütüphane kataloğuna göre 146 sayfadır (Görsel 1). Esasen dijital kopyasından eserin 79. sayfasından 147. sayfaya kadar boş olduğu, 148-151. sayfalarının yazılı olduğu görülmüştür. Eserdeki diyagramlar elle çizilmiştir. Eserin kapağında yazar 1922 yılını, eseri tercümeye başladığı tarih olarak not düşmüştür.

¹ Dünyadaki ilk satranç kitabı Ebu'l-abbas Ahmed el-Adlî'nin *Kitâbü's-Şatranç* (840) isimli eseridir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Murray 1913: 56).

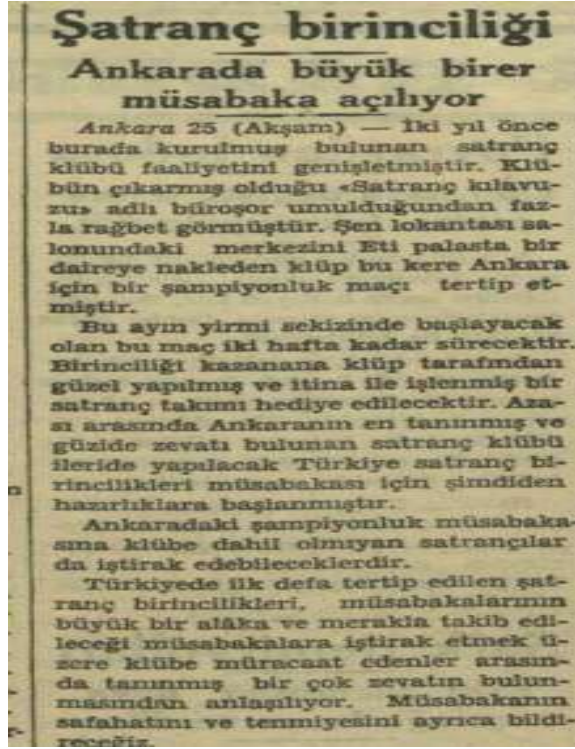

Görsel 1. Münteha Mansubeleri Şah ve Piyade, s. 1 ve s. 12 (URL 1).

Barkan, satrançla ilgili telif eserinin yayınlanmasından kısa bir süre sonra satrancın bir kulüp çatısı altında örgütlenmesine öncülük etmiş, 1935 yılında kurulan Ankara Satranç Kulübü'nün kurucusu ve ilk başkanı olmuştur (Haznedaroğlu 2021: 370). 28 Temmuz 1935 tarihli *Tan* gazetesinin haberinde hükümet merkezinde eskiden beri satranca büyük bir rağbet gösterildiği, satrancın muntazam bir kulüpte oynanmasının düşünüldüğü ve gerekli başvuruların yapılarak şehir lokantasının girişindeki salonun Türk Satranç Kulübü'ne tesis edildiği bildirilmiştir. Haberde ayrıca Türkiye'de satranç oyunu hakkındaki ilk kitabı yazan Malatya Milletvekili Hüseyin Emrullah'ın bu kulübün başkanı olduğu, kulübün kuruluşunda Öğretmen Dr. Halil Fikret Kanat'ın emeklerinin bulunduğu, kulübün elliye yakın üyesi arasında milletvekilleri, bakanlıklar direktörleri ve gazetecilerin olduğu duyurulmuştur (Görsel 2). 26 Şubat 1937 tarihli *Akşam* gazetesinin dördüncü sayfasında Türkiye'de ilk defa bir şampiyonluk maçının Ankara Satranç Kulübü'nde 28 Şubat 1937'de düzenleneceği haberi duyurulmuştur (Görsel 3). Bu haberlerden Hüseyin Emrullah Barkan'ın başkanlık yaptığı bu kulübün satranç faaliyetlerini genişlettiği ve 1930'lu yıllarda satranca oldukça rağbet olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 2. Ankara Satranç Kulübü'nün açılışına dair haber (URL 2).

Görsel 3. Ankara Satranç Kulübü'nde Türkiye'de ilk defa şampiyonluk maçı düzenleneceğine dair haber (URL 3).

06 Ocak 1952'de Ankara'da vefat eden Barkan'ın *İfham* gazetesinde yazılar yazdığı, şiir defterleri bulunduğu ve başlayıp bitiremediği bir Arapça-Farsça-Türkçe sözlüğü olduğu aktarılmıştır (Adil Hikmet 2012: 605).

Eserin Yazılış Amacı

Hüseyin Emrullah Barkan'ın *Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi* isimli kılavuzunun yazılış amacı, eserin başlığında açıkça belirtildiği üzere satrancın pratik yönünü ve derin teorik bilgisini öğretmektir. Yazar, eserinde satranca dair görüşlerini ve farklı dillerde yazılan satranç kitaplarından edindiği bilgileri, modern satrancın kurallarını, satrancın tüm teknik yönlerini aktarmaktadır.

Yazar, satranca olan ilgiyi artırmak için eserine satrancın yararlarını sıralayarak başlamış; dünya satranç müsabakalarından, satranç şampiyonlarından haberler vermiştir. J. Jacques Rousseau, Voltaire, Diderot, Lesage, d'Alembert, Beaumarchais, Camille Desmoulins, Murat, Robespierre, Boisy d'Anglas, Bonaparte Alfred de Musset, Victor Hugo, Theophile Gautier, Jules Grévy, Gambetta, Octave Feuillet gibi tarihi figürlerin satranç oynadıklarını belirtmiştir (Barkan 1927: 20-21).

Yazara göre satranç "zaman öldürme değil, zamanı canlandırma aracı olarak" (Barkan 1927: 9) görülmelidir. "Vücut için futbol oyunu neyse beyin için satranç da odur" (Barkan 1927: 9) benzetmesiyle, zihinsel bir egzersiz olarak gençlerin yorulan vücutlarına yararlı, hoş bir dinlenme ortamı sunmayı amaçlar. Yazar, satrançı zihinsel bir mücadele, sanat ve ahlakî erdemleri geliştiren bir uğraş olarak görmüş; satrancın sabır, ölçülülük ve iradeyi güçlendirerek ahlakî gelişime katkı sağladığını sık sık vurgulamıştır.

Eserin İçeriği ve Kapsamı

Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi'nin kapağında kitabın yazarı Hüseyin Emrullah, Ankara Dâhiliye Vekaleti Hukuk Müşaviri olarak tanıtılmıştır. İç kapakta eserin içeriğine dair başlıklar "*Satrancın fâidesi* (satrancın yararı), *tarihi*, *malûmât-ı ibtidâiyye* (temel bilgiler), *usûl-i kayd ve tahrîr* (notasyon sistemi ve kayıt usulleri), *vesâyâ-yı amelîyye* (pratik tavsiyeler), *hücûm ve müdâfaa* (saldırı ve savunma), *inkîşâf-ı kuvâ* (kuvvetlerin gelişimi), *sade ve basit matlar* (sade ve kolay matlar), *ta'birât-ı müsta'mele* (yaygın terimler), *amelî ta'lîmler* (pratik egzersizler/açıklamalı oyunlar), *çıkış nazariyesi* (açılış teorileri), *sevk-ül-ceyş ve ta'biye* (askerlerin sevk ve taktikler), *müntehâ nazariyâtı ve oyun sevkleri* (oyun sonu taktikleri ve oyun sevkleri), *şah*

ve piyâdeler, şah ve silahlar, san'atkârâne vaziyetler (ustaca konumlar), mesâlik-i usûl-i halli (problemlerin çözüm yöntemleri), parlak esâtize oyunları (parlak üstatların oyunları), oyun kavâidi (oyun kuralları), hatâlar ve cezâir (hatalar ve cezalar)” şeklinde sıralanmıştır.

Görsel 4. Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi isimli eserin kapağı (URL 4).

Eserde satranca dair teknik bilgileri ve alıştırmaları içeren dokuz bölüm vardır. Esere “Satrancın Oyunları Arasındaki Yeri ve Faydaları” başlığıyla giriş yapılmıştır. Barkan, galip gelme zevkinin, insanlığın en çok keyif aldığı şeylerden biri olduğunu, bunun için insanların gerçek veya yapay mücadeleler aradığını, bu noktada oyunların bu yapay mücadelelerden biri olduğunu ifade ederek sözüne başlamıştır. Ona göre gerçek mücadelelerde olduğu gibi oyunlarda da “kas, zihin ve şans veya tesadüf” olmak üzere üç temel unsur vardır ve satrançta zihinsel güç en büyük etkidir. Satrancı sanat olarak gören yazar, sanatta doğayı taklit etmek varsa satrançta da 64 karelik bir çerçeve içinde iki beynin mücadelesiyle savaş denilen büyük mücadelenin taklit edildiğini iddia eder. Hatta bağlı olduğu sabit kurallara göre satranca "bilim" denmesinin de abartılı sayılmayacağını ve satrancın zekâ kadar sonsuz bir genişliğe sahip olduğunu dile getirir. Bu minvalde Leibniz’in satranca dair “sanat diyebilmek için çok büyük, bilim diyebilmek için yetersiz” sözlerini paylaşır (Barkan, 1927: 10). Bu bölümde yazar ayrıca İbn-i Yemîn’in “*Merd bâyed ki der cihân hod-râ/Hemçü şatranç-bâz pindâred/Her çi yâbed ez-ân-ı hasm be-bered/V’ân ki dâred nigâh mî-dâred*”² şeklindeki Farsça dörtlüğünü ve merhum Münif Paşa’nın “*Satranç sadece bir eğlence değildir. Onun sayesinde hayatımız boyunca birtakım övgüye değer vasıflar kazanırız*” sözlerini aktararak satrancın insanın iradesini ve zihnini geliştirme gücünün altını çizmek istemiştir.

“Hülâsa-yı Tarihiyye” başlığı altında satrancın tarihi hakkındaki rivayetler aktarılmış, ardından satrancın gelişimi ve yaygınlaşması üzerinde durulmuştur. Barkan, satrancın tarihçesini aktarırken Henri Delaire’in *Les Échecs Modernes* (1914) ile P. R. von Bilguer tarafından tasarlanıp başlatılan sekizinci baskısını Carl Schlecht’in yaptığı *Handbuch des Schachspiels* (1916) isimli eserlerinden faydalandığını belirtmiştir. Fransızca, Almanca ve Arapçayı bilen yazar satranca dair diğer dillerdeki yayınları da takip etmiş, eseri için uluslararası literatürü araştırmıştır. Bu bölümün alt başlıkları “İcadı, Çaturanga ve Satranç, Araplarda Satranç, Avrupa’ya Satrancın Girişi, Satrancın Avrupa’daki Teşekkülü” şeklindedir. Yazar satrancın icadına yönelik iddiaları yorumladığı kısımda satrancın Hint kökenli olduğu tezini savunmuştur. Beş taşla oynanan ilkel bir oyun olan *petteia* (Yunan) ile 12 kare üzerinde oynanan şekil, isim ve hareket tarzı bakımından satrançla benzerliği olmayan *duodecim scripta* (Roma) oyunlarının satrançla ilişkisinin kurulamayacağını, dolayısıyla satrancın icadıyla Avrupa’nın ilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir. Yazar, satrancın Mısır kökenli olma iddiasına da katılmayıp Mısır’ın antik eserleri arasında bulunan ve 64 kare üzerinde oynanan oyunun dama oyunu olduğunu belirtir. Barkan, şekil ve hareketler açısından satranca benzer oyunlara Asya halklarında

² İnsan kendisini dünyada bir satranç oyuncusu gibi düşünmeli. Rakibe ait ne bulursa kapmalı, elindekileri de iyi korumalıdır.

rastlanıldığını belirtmiş ve Çin seyahatinde gördüğü Çinlilerin *Xiang-qi* adını verdikleri oyunun satranç ile kısmi bir ilişkisi olduğunu bildirmiştir. Bu oyunun (taşları 17 parçadan 34'e kadar olan oyun karelerin içine değil, çizgilerin üzerine dizilir) beş asır önce var olduğunu söylendiğini ifade etmiştir. Ancak yazar 7. yüzyılda Hintli şair Bana'nın şiirinde satrancın tanımı ve tasvirine rastlanılmasının, o asırda satrancın Hindistan'daki varlığının kanıtı olduğunu ifade etmiştir. 9. yüzyıl başlarında Keşmirli şair Rutnakara'nın şiirinde *padana* (piyon), *aşva* (at), *ratha* (araba), *hasti* (fil) den bahsetmesinin, 10. yüzyıl sonlarında yaşayan Halayudha'nın 64 kare üzerinde oynanan "çaturanga"yı anlatmasının, Firdevsi'nin *Şehname*'sindeki satrancın tam tanım ve tasvirini içeren manzumesinde Birinci Hüsrev (M. 531) için gelen Hint elçi heyetinin hediyeleri arasında sanatsal ve süslü bir satranç takımı olmasının, satrancın Hint kökenli olduğuna dair kanıtlar olduğunu ifade etmiştir. Yazar ayrıca, İran ve İslam kaynaklarında yer alan tarihî hikâyelerin, satrancın hem Sasani döneminde (III. yüzyıl) İran'da bilindiğini hem de Hint kökenli olduğuna dair güçlü rivayetleri desteklediğini belirtmiştir. Mesudî ve Birûnî gibi İslam tarihçileri de satrancın mucidi Sisa'nın ödül olarak istediği buğday tanelerinin geometrik ilerlemesi hikâyesini bu bağlamda anlatmıştır fakat yazara göre satrancın Hint kökenli olduğuna dair en güçlü kanıt satranç taşlarının isimlendirilme şeklidir:

"Çaturanga ve Şatranç- Hintliler bu oyuna "chaturanga" dedikleri gibi "chaturaji" de derler. "Raca" şah, hükümdar demektir ki "dört şah oyunu" anlamına gelir. Düzeni şöyledir: Soldan sağa doğru her köşeden başlayarak bir ruka (gemi), bir asva (at), bir hasti (fil), bir de raca (şah) dizilir. Raca doğal olarak bu dizilişe göre satranç tahtasının merkezinde yer alır. Raca her tarafa bir kare hareket eder, fil bizim ruh (kale) gibi, asva at gibi, ruka da üç kare çapraz hareket ederdi. Bunların önünde birer de piyadesi vardır. Bir köşedekiler sarı, diğerleri sırasıyla siyah, kırmızı ve yeşildir. Sarılarıyla kırmızılar müttefik olup siyahlarla yeşillerin hasmıdır. Oyun zarla oynanır. İki müttefikin dikkat ettiği şey, müttefikleri birleştirmek ve hasma birlikte hücum etmek olurdu. Daha sonra satranç Müslümanlara geçince müttefikler bir tarafa dizilmeye ve iki oyuncu tarafından oynanmaya başlandı. Şahlardan biri tabi derecesine inerek vezirlik makamına erişti ve "ferz" adını aldı. Zar da oyundan kaldırılarak talihin hükmü geçersiz kılındı. Hasti ile ruka da isimlerini ve yerlerini korudu fakat hareket şekillerini değiştirdiler. Oyun İran'a geçince raca'nın adı şah, hasti'nin adı pil veya fil oldu. Asva, asp/esp şekline dönüştü. Chaturanga da şaturanj, şatranj kelimelerine dönüştü, hatta "şah oyunu" da denildi. Yukarıda belirtildiği gibi Araplar da bu isimleri kabul ettiler, harfi tarif ile "eş-şatranj", "eş-şah", "el-fil", "el-feres", "el-ruh" dediler. Fransızca "échec" kelimesi de "eş-şah"tan değişmiştir" (Barkan 1927: 15).

Bu bölümde, satrancın ilk biçimi olarak kabul edilen ve zarla oynanan *chaturaji* oyununda dört şahın (sarı, siyah, kırmızı ve yeşil) bulunduğu ve oyunun müttefikler hâlinde oynandığı belirtilmiştir. Satrancın Müslümanlara geçişinin ardından, müttefiklerin tek tarafa dizilmesiyle oyunun iki oyuncu arasında oynanmaya başlandığı ifade edilmiştir. Söz konusu süreçte satrançtaki en kritik değişimin, zar kullanımının kaldırılması ve böylece talihin belirleyiciliğinin ortadan kaldırılması olduğu vurgulanmıştır. İran'da taş adlarının *şah*, *fil*, *asp* (at) ve *şaturanj/şatranj* şeklinde değiştirildiği, Araplar tarafından bu adların benimsendiği ve 10. yüzyılın *el-Âliye* unvanlı ustaların yetiştirdiği satrancın en parlak dönemi olarak kabul edildiği belirtilmiştir. Arap döneminde, mat ile sonuçlanan hamleleri içeren ve değerli belgeler niteliği taşıyan "mansube" ve "düzen" olarak adlandırılan pozisyonların (Laclac'ın düzeni, Amri'nin düzeni) kaydedilip yayımlandığına da dikkat çekilmiştir. Satrancın Avrupa'ya, Ruslar aracılığıyla Türk ve Tatarlardan, ayrıca Araplar yoluyla İspanya ve İtalya üzerinden geçtiği dile getirilmiştir. Bu dönemde vezir ve fil taşlarının günümüzdeki hareketlerini kazandığı belirtilmiştir. Avrupalı oyuncular tarafından 15. yüzyılda şah ile kaleyle gerçekleştirilen "çift hareketinin" (rok/roque) bugünkü biçimde uygulanmaya başlandığı aktarılmıştır: 19. yüzyılın sonlarında Wilhelm Steinitz'in satrançta çağdaş tarzın mucidi olduğunu belirtilip onun "école moderne" olarak bilinen stratejik akımı aktarılmıştır:

"1. Bir oyuncu rakibin saldırısına karşı savunma ile yükümlüdür; 2. Karşı hücum tarzındaki savunmalar, pozisyonu zayıflatmadıkça, sırf savunma hamlelerine tercih edilir; 3. Eksik taşlarla hücumla kalkışmak çoğunlukla oyunun kaybedilmesine neden olur; 4. Pozisyonu her türlü önlemlerle güvenceye aldıktan sonra esaslı hücumla girişmek ve hücumu asla kaybetmeyerek devam ettirmek gerekir; 5. Bir cephedeki zayıflığı güçlendirmeye önem vermeyerek rakibin gafletine umut bağlayıp zahiren parlak fakat esasen tehlikeli hamlelerle hücumla kalkışmamalı; 6. Daima

iki maksatlı hamlelerle rakibi bir cephede meşgul ederek, diğer cephede zayıf düşürmeye çalışarak kendinize bir hücum fırsatı hazırlamaya dikkat edin; 7. Rakibin hareket sahasını esaslı şekilde işgal etmeye çalışmak; 8. Rakibin sizin saha gerisini işgaline izin vermemek gerekir” (Barkan 1927: 21).

Birinci Dünya Savaşı sırasında milyonlarca aydın tarafından vakit geçirmek amacıyla tercih edilmesi sonucunda satrancın Avrupa’da yaygınlaştığı; Almanya’da yayımlanan *Deutsche Schachzeitung*, Paris’te yayımlanan *Stratégie* ve Viyana’da yayımlanan *Wiener Schachzeitung* gibi süreli yayınların çıktığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra satranç konulu kitapların sayısının oldukça fazla olduğu; günlük gazetelerde satranca özel sütunlara yer verildiği belirtilerek satranca atfedilen önemin altı çizilmiştir (Barkan 1927: 11).

Ebu Ali es-Semerkandî’nin 847 tarihli *Kitabü’ş-Şatranç*’ından Dr. Tarrasch’ın 1914 tarihli *Asrî Satranç Oyunu* (*Die Moderne Schachpartie*) isimli kitabına kadar yazılmış satranç konulu kitapları, dünya satranç müsabakalarını ve satranç şampiyonlarını sıralayan yazar Türk satranç ustalarından sadece birkaç satırla bahsederek bu bölümü bitirdiğinden üzüntü duyduğunu ifade etmiştir. Hocası Derviş Paşa’nın torunu Kemal Bey’den Dağıstanlı İbrahim Paşa, Hulusi Efendi, Ödemişli Mustafa Efendi, Hasan Bey, Kadınhanlızâde Emin Bey, Damat Mahmut Paşa, Sahip Molla Bey gibi Türk satranç ustalarının isimlerini işittiğini, bu isimlerin eserlerine ulaşırsa kitabına ekleyeceğini duyurmuştur. Satranç tarihçesi bölümünü “*Bu asil oyunun yaygınlaşması için mevcut mahfillerin birinde meraklılara bir şube tahsis edilmesi veya bir satranç meraklıları mahfili oluşturulması ve teberrüken (Gelenbevi Mahfili)*³ *unvanıyla süslenmesi ve ara sıra müsabaka ve maçlar tertip edilmesi temennilerimizin en önemlisidir*” (Barkan 1927: 25) sözleriyle satranç meraklıları için mahfillerin kurulması ve düzenli müsabakaların tertip edilmesi yönündeki güçlü temennisiyle bitirmiştir. Yazar satranç kılavuzunun basılmasından sekiz yıl sonra bu sözlerdeki temennisine ulaşır ve Ankara Satranç Kulübü’nü kurar; emelindeki gibi satranç müsabakalarının gerçekleşmesine olanak sağlar (Haznedaroğlu 2021: 124).

Yazar satrancın önemini ve satranca dair fikirlerini giriş bölümünde ifade etmiştir. Eserin diğer bölümleri daha tekniktir. Bölüm isimlerinin birkaçının yanına “Mevzi’-i Oyun (Partie Expliquée)” örneğindeki gibi parantez içinde Fransızca karşılıkları verilmiştir. Bu tutum “*açmaza koymak (clouer), el (trait)*” örneklerindeki gibi satranç terimleri aktarılırken de sergilenmiş; bazı terimlerin yanına Fransızcaları yazılmıştır.

Eserin ‘Malûmât-ı İbtidâiyye’ adlı birinci bölümünde satrancın temel bilgilerine yer verilmiştir. Bu bölümde satranç taşlarının adları ve hareketleri, taş alma özellikleri, taşların kıymeti ile satrancın akıllara durgunluk veren hudutsuzluğu gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca “*Acaba satranç sınırları olan bir oyun mudur?*” sorusu aracılığıyla satrancın sınırlarının ve varyasyonlarının kavramsal olarak gösterilmesinin güçlüğüne dikkat çekilmiştir. Bazı matematikçiler tarafından satrancın olağanüstü genişliğini ve sınırsızlığını ortaya koymak amacıyla çeşitli hesaplamalar yapıldığı; iki taşın 64 kare üzerinde birbirlerine karşı alabilecekleri tüm olası durumların ifade edilebilmesi için 7 rakamının önüne 51 adet sıfır eklenmesinin gerektiği ve bu büyüklüğün okunabilir ya da hayal edilebilir olmadığı ifade edilmiştir.

Eserin “Usûl-i Kayd ve Tahrîr” isimli ikinci bölümünde satrançta hamlelerini kaydetmek için kullanılan bir sistem olan “notasyon” ve notasyon kısaltmaları/sembolleri hakkında bilgi verilmiştir:

³ Fıkıh, kelâm, matematik, mantık ve mühendislik alanındaki eserleriyle ünlü Gelenbevi’nin *Satranç Risalesi* isimli bir telif eseri de vardır. Bu eserinden dolayı yazar satranç mahfiline Gelenbevi isminin verilmesini istemiş olabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. (Gürışık Köksal ve Kaman 2021).

Eserin “Çıkış Nazariyyesi (Théorie des Désbuts)” isimli yedinci bölümünde açılış teorileri örneklerle açıklanmıştır. Satrancın doğrudan ya da dolaylı olarak rakip şahına yönelik bir dizi saldırı ve savunmaya dayalı olduğu, bu nedenle satrançta açılış teorilerinin önemli olduğu belirtilmiştir. Eserin “Müntehâ ve Mât Nazariyyeleri” isimli sekizinci bölümünde oyun sonu ve mat teorilerindeki hamleler diyagramlarla birlikte aktarılmıştır.

Eserin “Oyun Kavâ‘idi” isimli dokuzuncu bölümünde gerek özel gerek genel müsabakalarda Avrupalı satranç oyuncuları arasında geçerli olan 29 maddelik oyun kuralları ile 14 maddelik hata-ceza düzeni sıralanmıştır.

Eser, satrancın temelden ileri seviyeye kadar olan pek çok konusunu ele alan, satrancın tarihsel kökenlerini, modern satrancın gelişimini ve kültürel konumunu içeren, satranç oyununa sevk eden önemli bir kaynaktır. Eserin sistematik yapısı, satranç eğitime bilimsel bir çerçeve kazandırmıştır.

Sonuç

Türkiye’de satranç üzerine basılı literatür; sayı, çeşitlilik ve süreklilik açısından uluslararası literatürle kıyaslandığında oldukça sınırlıdır. Türkiye’deki modern satranç literatürünün ilk satranç kitabı *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*, satrançtaki uluslararası teorik gelişmeleri Türk okuyucusuna aktarması, satranç eğitimini teorik-pratik yönleriyle öğretmesi, modern satranç terminolojisini içermesi bakımından dikkati çeken bir kaynaktır. Yazar bu kitabıyla satrancı tüm yönleriyle öğretmeyi, oyunu kültürel ve zihinsel bir değer olarak yüceltmeyi, ülkesindeki gençleri bu oyuna yönlendirmeyi ve satrancın toplumsal yararını ortaya koyarak yaygınlaşmasını sağlamayı hedeflemektedir.

Eser, bilginin bütünsel ve aşamalı aktarılması ve satrancın temelden ileri seviyeye kadar olan pek çok konusunu öğretebilmek amacıyla dokuz ana bölümden oluşmaktadır. Eserde satranç tarihine dair bilgi verilirken *Les Échecs Modernes* (1914), *Handbuch des Schachspiels* (1916) gibi temel satranç eserlerinin referans alındığı belirtilmiş, satrançta modern tarzın (*école moderne*) mucidi Wilhelm Steinitz’in stratejik bilgilerine yer verilmiştir. Eserin giriş bölümünde satrancın faydaları ve oyunlar arasındaki yeri üzerinde durulmuş, satrancın şansa dayalı bir eğlenceden çok kuralları ve derinliği olan bir disiplin olarak algılanması gerektiği ifade edilmiştir. Uluslararası literatürdeki teorik düzey esere yansıtılmış, modern satrancın uluslararası terminolojisine ve Türkçe satranç terimlerine bir bölüm ayrılmıştır. 20. yüzyılın başlarında satrancın dünyadaki konumu belirtilerek medeni ülkelerde satranca verilen değer vurgulanmış; Türkiye’de satrancın kurumsallaşmasının, bu oyunun öğretildiği ve turnuvaların düzenlendiği mekânların kurulmasının önemine dikkat çekilmiştir.

Satranç eğitimini teorik ve sistematik bir çerçeveye aktararak oyuna yeni başlayanlara ve satranç meraklılarına yönelik kapsamlı bir kılavuz olarak hazırlanan *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’deki satranç kültürünün bilimsel ve modern bir temele oturmasını sağlamıştır. Eserdeki yapı, satranç eğitime bilimsel bir metodoloji kazandırmış ve satrancı bir oyun olmaktan çıkarıp disiplinli bir alana dönüştürmüştür. Hüseyin Emrullah Barkan, satrancın yaygınlaşması için en önemli temennilerinin, satranç meraklıları için mahfiller oluşturulmasını veya mevcut mahfillerde şubeler kurulmasını açıkça belirtmiş, bu temennisini gerçekleştirmek için Ankara Satranç Kulübü’nü kurmuştur. Ayrıca *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi* ile çeviri eseri *Münteha Mansubeleri Şah ve Piyade* aracılığıyla Türkiye’de satrancın gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, söz konusu çalışmalarıyla dolaylı biçimde eğitime de hizmet etmiştir.

Ekler

Görsel 6. Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi, 26, 38 (URL 5).

Görsel 7. Amelî ve Nazarî Şatranç Rehberi, 120, 121 (URL 5).

Kaynakça

- Adil Hikmet Bey (2012). *Asya'da Beş Türk*, (Haz. Yusuf Gedikli), (3. Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Barkan, Hüseyin Emrullah (1927). *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*. İstanbul: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- Gürişik Köksal, Bihter ve Kaman, Sevda (2021). *İsmail Gelenbevi'nin Satranç Risâlesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Haznedaroğlu, Ahmet (2021). *Kültürden Sanata Satranç Tarihimiz (∞-1990)*. C. 1. Ankara: Türkiye Satranç Federasyonu Yayınları.
- Murray, H. J. (1913). *A History of Chess*. Oxford: Clarendon Press.
- URL 1. *Münthea Mansubeleri, Şah ve Piyade*. Milli Kütüphane. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/> [Erişim tarihi: 09.10.2025].
- URL 2. *Satranç Kulübü haberi*, 28 Temmuz 1935, *Tan* Gazetesi. <https://www.gastearsivi.com/> [Erişim tarihi: 10.11.2025].
- URL 3. *Satranç Kulübü haberi*, 26 Şubat 1937, *Akşam* Gazetesi. <https://www.gastearsivi.com/> [Erişim tarihi: 10.11.2025].
- URL 4. *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*, <https://archive.org/details/amelvenazariatra008800/page/38/mode/2up> [Erişim Tarihi: 09.10.2025].
- URL 5. *Amelî ve Nazarî Şatranc Rehberi*, İBB Atatürk Kitaplığı, https://katalog.ibb.gov.tr/yordam/?dil=0&p=1&q=H%C3%9CSEY%C4%B0N+EMRULLAH&alan=tum_txt&demirbas=SEL_Osm_01379_Osm_01379 [Erişim tarihi: 09.10.2025].

Etik kurul izni: Çalışmada herhangi bir etik kurul iznine gerek yoktur.

Ethics committee approval: There is no need for any ethical committee approval for the study.

Destekleyen kurum / kuruluşlar: Herhangi bir kurum/kuruluştan destek alınmamıştır.

Supporting-sponsor institutions or organizations: No support was received from any institution/organization.

Katkı oranı: Tek yazar %100.

Author contribution percentage: Sole author.

Çıkar çatışması: Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Conflict of interest: There is no conflict of interest.

Yapay zekâ kullanımı: Çalışmada yapay zekâ kullanılmamıştır.

Use of artificial intelligence: Artificial intelligence was not used in the study.

Bu dergide yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarda olup, CC-BY lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.
The copyrights of the works published in this journal belong to the authors, and they are published as open access under the CC-BY license.